

Олександр Лисенко (Київ)

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ КОНФЛІКТ

Причинам українсько-польського протистояння в періоді Другої світової війни присвячено самостійний історіографічний блок¹. Не заглиблюючись в передумови конфлікту, зазначимо лише, що він мав глибоке історичне коріння і торкався практично всіх сфер суспільного життя – політичної, економічної, соціальної, етноконфесійної, культурної тощо.

Слід мати на увазі, що і в українських і в польських політичних колах в роки війни існували різні погляди на характер і перспективи міжнародних стосунків. Представники поміркованого спектру обстоювали необхідність пошуку шляхів до компромісу й порозуміння. Так, лідер ревізійної течії в ОУН І.Мітринга вважав польський національно-визвольний рух важливим військово-політичним чинником і вже у 1940 р. пропонував виробити платформу для спільної боротьби проти Німеччини й СРСР. Позицію даної групи віддзеркалювала формула: «Разом з поляками, французами, народами СРСР – за вільну Європу без Гітлера і Сталіна. Це наше місце»². Конструктивну позицію займали також голова УНКДО В.Мудрий і митрополит А.Шептицький. До речі, весною і влітку в присутності глави УГКЦ і функціонера Союзу збройної боротьби В.Пеховської відбулися дві зустрічі сторін для полагодження українсько-польських стосунків.

28 листопада 1939 р. польський еміграційний Комітет міністрів у справах краю у складі його голови генерала К.Соснковського та міністрів О.Ладося, М.Сейди, Я.Станьчика і генерала М.Кукеля оприлюднив декларацію, у якій наголошувалося, що «уряд не лише допускає можливість порозуміння з незалежницьким українським рухом, а й визнає потребу створення спільного польсько-українського фронту, ...спрямованого проти окупантів»³.

Та якщо Стронніцтво Людове, Польська Партія Соціалістична й Стронніцтво Праці виступали за гарантії для українців рівних прав з національно-культурною автономією включно, то ендеки й християнські демократи були принципово проти будь-яких поступок на користь національних меншин.

Шовіністично налаштована частина польського політикуму різко негативно сприймала будь-які вияви українців у суспільному житті «кресів», зайнятих радянськими та німецькими військами. У 1939 р. голова «Товариства приятелів карпатських земель» генерал Нарбута-Лучинського підкреслив, що його члени повинні «спрямувати свою увагу на підтримку, розширення й утвердження польськості на землі лемківській»⁴. Відвертими антиукраїнськими настроями пронизані документи польської військової організації «Оборона кресів східних», інших підпільних інституцій.

Радикальна частина ОУН також виявляла непоступливість у вирішенні складних питань українсько-польських взаємин. Під час переговорів між

представниками польського та українського підпілля у серпні 1941 р. делегат від ОУН В.Горбовий заявив: «Вирішення проблеми взаємин українців з поляками буде залежати від того, хто буде ці справи регулювати. Коли німці, то наразі немає про що говорити. Коли ж маємо ці справи вирішити між собою, то мені здається, що польська сторона психологічно не підготовлена до мирного поладження спірних питань. Ми не можемо зрезигнувати з лінії Сяну та Буга, бо це означало б зрестись найбільш національно вартісного елементу. ...В такій ситуації єдиний вихід – збройно вирішувати ці справи, як це було в 1918 р.»⁵.

Одним з факторів, який порушив більш – менш сталий баланс населення, що існував у міжвоєнні роки і став детонатором українсько-польського протистояння, слід вважати міграційну політику Німеччини і Радянського Союзу. 16 листопада вони уклали угоду «про евакуацію українського та білоруського населення з території колишньої Польщі, що відійшла в зону державних інтересів Німеччини, а також німецького населення з території Польщі, яка відійшла у сферу державних інтересів Союзу РСР». Якщо німці Галичини й Волині воліли залишити Країну Рад через неприйняття сталінського режиму, то москвофільська частина лемків і холмшаків, – з одного боку, – побоюючись майоризації поляками своїх земель, а з іншого, – керуючись прорадянськими і проросійськими настроями. За словами В.Кубійовича, серед виїжджаючих до СРСР були й «багаті господарі, які залишили своє майно й землю, щоб лише з'єднатися з Руссю». Однак більшість переселенців, відчувши себе чужими на Тернопільщині, повернулася на малу батьківщину, де їх, однак, вже ніхто не чекав. Німецькі власті не збиралися повертати їм землі. Це створювало соціальну й національну напругу й організована українська громадськість брала цю категорію населення під свій захист⁶.

Стягнувши і розселивши на території Західної Польщі кілька сотень тисяч етнічних німців з Прибалтики, Волині, Галичини, Холмщини, Буковини, Бессарабії, СРСР, Румунії, Югославії, керівництво рейху виселило місцевих мешканців у межі Генерального Губернаторства, де вони осідали в сільській та міській місцевостях з переважаючим українським етнічним соціумом. «Співчуваючи долі польських поселенців, – писав голова УЦК В.Кубійович, – ми не мали ніяких моральних зобов'язань, щоб ними опікуватися, і боронилися перед їх оселюванням на наших землях. Нам удалося досягти того, що виселених поляків не приділювано українським селам, а тим самим не оселювано їх у чисто українських селах та що лише зрідка оселювано їх у мішаних місцевих українсько-польських. Все ж таки багато поляків осіло в селам, а ще більше по містах на мішаній польсько-українській території, зокрема на Холмщині й Підляшші, і це таким чином спричинилося до зміцнення польського стану посідання»⁷.

УЦК домігся, щоб на місце німців, які виїхали з Холмщини на західнопольські землі, поселити безземельних і малоземельних українських селян, які залишили Радянський Союз і Галичину. Але внаслідок труднощів на місцях лише 600 осіб (з 6 тис. бажаючих) отримали наділи⁸.

Незважаючи на запевнення німецької влади, що переселення викликане аграрним перенаселенням краю і його наслідки не будуть скривдними для українців, насправді все відбувалось по-іншому. Примусове переселення українських селян з-під Замостя у польські обійстя, господарі яких перебували у німецьких переселенських таборах, а повертаючись, вступали з ними в конфлікт, викликало безлад. До осені 1943 р. 247 українських родин з Замойщини залишилися без даху над головою, шукаючи притулку у родичів на Томашівщині. Подібна доля спіткала 675 родин Мягинської волості⁹. Ситуацію ускладнювало прибуття тисяч біженців з окупованої гітлерівцями підрадянської України.

Досить багато кривд заподіяли українським і польським селянам відповідно польські й українські старости, солтиси, війти, поліцаї. Щоденні утиски нагромаджували негативний потенціал, який рано чи пізно мав вибухнути. Вже 1941 р. на Холмщині й Підляшші з'явилися польські боївики, які тероризували українців. В.Сергійчук визначає два етапи «планового винищення українського населення у цій місцевості: 1942–1943 рр. – знищення провідницького активу і 1943–1944 рр. – фізична ліквідація цілих сіл з дітьми й жінками включно»¹⁰.

31 жовтня 1943 р. у Грубешові відбулась панахида по 163 вбитих українських громадянах Холмщини, серед яких – голова УДК в Грубешові М.Струтинський, референт УДК Я.Войнаровський, велика кількість війтів, солтисів, учителів, священників та свідомих селян. Архівні українські джерела містять дані про 400 українців, які загинули на Холмщині протягом 1942–1943 р.¹¹. В.Косик наводить більшу цифру – 2 тис. вбитих польськими шовіністами осіб української національності¹².

У польських джерелах йдеться про те, що польські боїварі карали тих українців, які співпрацювали з німецькою адміністрацією на шкоду польському населенню й підпіллю. Але існують факти, які неспростовно свідчать і про терористичні за характером акції і конфлікти на побутовому рівні¹³. Польський історик М.Ясек вважає, що українсько-польські стосунки різко погіршилися під час та відразу після виселення польського населення з Замойщини. До літа 1943 р. цією акцією було охоплено 300 сіл, де мешкало близько 100 тис. осіб.

Новий етап операції під назвою «Українська акція» охопив 63 села Грубешівського повіту, в якому проживало 14739 поляків. Німці планували заселити залишені депортованими поляками господарства українцями. Ці села повинні були створити своєрідну захисну смугу довкола німецьких колоній. Оскільки складання списків польських переселенців німецька влада доручила українським війтам і старостам, поляки повісили кількох з них. Це, у свою чергу, спричинило вибух антипольських настроїв і виступів, особливо там, де українці становили більшість (у деяких селах Грубешівщини – близько 75 %).

Поляки опиралися виселенню, тікали в ліси, палили обійстя і збіжжя. До каральних антипольських акцій долучилась і українська поліція, що підняло градус напруги в міжнаціональному протистоянні. У зв'язку з цим командувач польського підпілля генерал Ровецький наказав провести на Люблінщині

(польська назва Холмщини) широкомасштабну операцію по знищенню поліцаїв, шпигунів, донощиків, старост, фольксдойчів, німців. У ході даної акції загинуло чимало селян, які так чи інакше засвідчували свою позицію, або чинили опір.

Восени 1943 р. сутички між українськими й польськими збройними формуваннями охопили Грубешівський, Холмський і Влодавський повіти. Взимку 1943–1944 рр., маючи чисельну й організаційну перевагу, польське підпілля порівняно легко впоралося з діями українських самостійників. Співвідношення сил змінилося, коли з Волині прибуло 11 сотень УПА, які узгоджували свої дії з місцевими боївками ОУН, Українською національною самообороною. Різдво 1944 р. ознаменувалося тим, що вони витіснили загони армії Крайової (АК) і Батальйонів Хлопських (БХ) з лісових масивів між Томашовом і Бугом, попалили польські села. Сутички супроводжувалися жертвами з боку цивільного польського й українського люду.

У березні 1944 р. відбулась так звана «Грубешівська революція». 13–14 березня 1944 р. польські партизанські загони спалили 14 українських сіл, у яких загинуло 1500 українців. У цьому скорботному списку – Сагринь, Шиковичі, М'яжке, Прегориле, Новосілки, Ліски, Телятин та інші села. До літа було спалено 150 українських сіл, у яких мешкало близько 15 тис. осіб¹⁴. З.Маньковський і Г.Мотика обчислюють обопільні жертви міжнаціонального конфлікту на Холмщині у 8–10 тис. осіб (приблизно порівну). Р.Тожецький оцінює українські втрати у 30 % від польських¹⁵. Вбивства цивільних людей відбувалися у надзвичайно жорстокий і брутальний спосіб, причому цим грішили обидві сторони.

Говорити про будь-яку налагоджену господарську діяльність у цих районах не доводилось. Усе, що створювалося поколіннями і роками важкої праці, могло за кілька годин перетворитися на попіл. Навіть німецька окупаційна влада, не встигаючи за розвитком подій, інколи займала вичікувальну позицію. Це змушувало українське і польське населення вдаватися до формування самооборонних відділів, здатних дати відсіч нападникам.

Польські історики не схильні пов'язувати українсько-польський конфлікт на Холмщині і трагічні події на Волині 1943–1944 рр. Більшість українських фахівців вважають, що Волинська трагедія детермінована польськими акціями на території Генерального Губернаторства. Та як би там не було, в епіцентрі подій виявилися українські та польські селяни в ареалах спільного проживання.

З початком 1943 р. головним театром міжнаціонального протистояння стає Волинь. Серед вирішальних причин спалаху ворожнечі – діаметрально протилежні погляди на повоєнну долю західноукраїнських земель, прагнення використати окупаційний адміністративний апарат з метою упокорення іншої сторони, будь-якими засобами скомпрометувати, відсунути, витіснити іонаціональну спільноту з краю. Польські чинники в очікуванні відступу німців і приходу Рад намагалися захопити всі більш – менш помітні посади в органах управління. Натомість українські націоналісти прагнули ліквідувати польську присутність у краї. В огляді суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях (ЗУЗ) Крайо-

вого проводу ОУН за квітень 1942 р. повідомлялося: «Польські громадські, легальні чинники назовні не афішують ні себе, ні своєї праці, ведуть себе незвично тихо і скромно, але тим не менше успішно працюють. Їх завдання: по-перше, дати змогу своїм людям продержатись в нинішній час матеріальних злиднів і голоду, тут поляки виявляють подиву гідну національну солідарність і почуття глибокої взаємної допомоги; по-друге, створити всіма можливими засобами якнайширші можливості для охоплення польським елементом важливих ресортів державної адміністрації, господарства, транспорту та зв'язку. І треба рішуче визнати, що поляки зуміли провести свої плани. Бо ж не дивлячись на стан війни Польщі з Німеччиною – поляки мають сьогодні впливи і на залізниці, на пошті, в фінансах, господарських установах, урядах праці і т. п. і т. д.»¹⁶.

Така ситуація явно не влаштовувала провідників Українського самостійницького руху, які ставили за мету примусити польське населення краю залишити ці землі й пересилитися на етнічну польську територію.

Соціальну базу українського підпілля становили широкі верстви селянства й інтелігенції, хоча безпосередньо у збройних формуваннях спочатку воювали поліцаї, які зі зброєю втікали до лісу і молодь, що прагнула уникнути примусового вивезення на роботи до рейху. Навіть керівники польського підпілля визнавали, що українські загони користувалися ґрунтовою підтримкою переважної більшості місцевого населення. Друкований орган польського представництва на окупованих гітлерівцями теренах «Наші землі східні» вбачав причини цього у прагненні українських селян відібрати у своїх польських сусідів разом з їх життям майно і землю¹⁷.

Спостерігаючи спільні дії польських і радянських і партизанських загонів, представники Делегатури польського уряду зазначали, що стимулювання «стану анархії в тилу німецьких військ відповідало виключно інтересам Москви. Другим чинником розпалювання волинських подій вони називали українських націоналістів, третім – німців. Керівники Крайового проводу ОУН, в огляді за квітень – травень 1942 р. були стурбовані тим, що «польські організації діють на цілому просторі Північних ЗУЗ, зцентралізовані однак діють в різних теренах під різними назвами: Легіон смерті, Бяли ожел, Польська організація конспіративна, Польська організація військова, Залога Польські неподлеглей, Польська організація терористична, Батальйон Семпупф, Польонія – все це зустрічається в цілому терені. Їх спільна політична програма «Неподлегла Польська». Це їх разом об'єднує. Всі діють проти українців. Ми для них найбільші вороги, може більші, як німці»¹⁸.

Позицію поляків відстежували й німецькі спецслужби, які встановили, що ті керуються такими вказівками: «1. Поляки мусять вступати в створені німцями органи влади, домагатися довіри з боку їх керівництва і непоміченим шляхом спрямовувати на користь поляків заходи і постанови німецької влади. 2. Кожен поляк, що знаходиться на службі, повинен піклуватися про те, щоб допомогти іншим своїм співвітчизникам проникнути в ту чи іншу німецьку установу.

3. Сіяти недовіру німецької влади до українців і підштовхувати їх до репресій проти останніх»¹⁹.

Організаційний імпульс акціям усунення польського етнічного елементу з території Західної України дала ОУН(Б). Під час квітневих консультацій ГК УПА («Поліська Січ») та ОУН(Б) представник М.Лебеда (урядуючого провідника ОУН) В.Івахів («Сонар») запропонував Т.Бульбі-Боровцю очистити повстанську територію від польського населення, яке завдавало шкоди українській справі внаслідок провокативної діяльності польських колаборантів у німецькій окупаційній адміністрації та масової підтримки польськими селянами радянських партизанів²⁰. Т.Бульба-Боровець притримувався іншої позиції, вважаючи, що за антиукраїнські виступи слід карати тільки винних, а не все цивільне польське населення краю. Більше того, він вважав поляків потенційними союзниками, натомість вказував на головних супротивників української справи – нацистів та більшовиків. Пізніше отаман публічно засудив убивства поляків. Так само вчинили Український волинський комітет та інші українські громадські інституції. У зверненні Комітету українських селян, зокрема наголошувалося: «Скільки поляків вимордували українські поліцаї. Поляки напевно захочуть помститися своїм вбивцям і грабіжникам. Але вони в пору вдеруть на еміграцію й звідти писатимуть патріотичні статті до газет, а ти, український селянине, залишишся на місці й будеш пити пиво, що його наварили українські політики»²¹.

Однак у керівництві ОУН(Б) і командуванні УПА існувала група діячів, яка неухильно проводила в життя власну стратегію. Зі свідчень Ю.Сельмашука («Рудого») на допитах в органах НКВС командир УПА «Клим Савур» підписав таємний наказ «провести широкомасштабну акцію з ліквідації польського елементу». «Тієї боротьби, – вказувалося далі, – не можемо програти, і будь-якою ціною слід послабити польські сили. Села, розташовані у лісах, а також біля лісних масивів повинні зникнути з поверхні землі»²².

Відповідальність за полум'я міжнародної вендети сторони покладали одна на одну. У відозві Д.Клячківського («Клима Савура») від 18 травня містився заклик до поляків, що служили в поліції та інших окупаційних органах, негайно залишити свої посади й не шкодити українцям: «Кожне наше спалене село, кожна наша жертва, що будуть з вашої вини, відіб'ються на вас...», – попереджав командир УПА²³. Про те, що ці звинувачення мали під собою підґрунтя, свідчать численні факти спільних дій гітлерівців та польських колаборантів у нищенні цивільного люду. У квітні 1943 р. німці й поляки спалили села Вовчицьк, Довжицю, Загорівку, Костюхнівку, Яблуньку Луцького району. Того ж місяця гітлерівські карателі разом з польською шуцполіцією спалили 22 обійстя і розстріляли 100 селян у Красному Саду на Горохівщині. 10 квітня спалено 40 господарств і вбито 172 мешканці с. Княже²⁴.

В антиукраїнських акціях брала участь не лише т. зв. «гранатова» поліція, а й польська жандармерія з Генерального Губернаторства, які надавали підтримку

базам самооборони на Волині та узгоджували дії з проаківськими загонами, готуючи наскоки на українські села.

Однією з найбільших акцій початкового етапу «Волинської трагедії» став напад 1-ї групи УПА під командуванням І.Литвинчука («Дубового») у Великдень 1943 р. на с. Янова Долина (Костопільський район Ровенської області), в результаті якого загинуло від 300 до 600 поляків (за різними оцінками). 13 травня 1943 р. бульбівські, бандерівські й мельниківські загоони за участі мешканців с. Вілія, Бистриця, Хотин, Холопи заатакували польське с. Емілія (Костопільщина), де від вогнепальної та холодної зброї загинуло від 150 до 200 осіб²⁵. У вересні польська група Л.Ошецького і партизани І.Шитова та Д.Медведева під час відплатної акції у с. Вілія знищили велику кількість цивільних українців і 40 упівців²⁶.

12 липня 1943 р. у день святих апостолів Петра і Павла, одночасно заатаковано 167 польських населених пунктів. Широкомасштабна акція мала наслідком спалені й розорені господарства, сотні вбитих громадян польської національності.

Щоб боронити свої села, поляки створювали самооборонні формування, здатні тримати оборону до приходу загонів АК, німців, чи радянських партизанів. До речі, згідно з наказом коменданта Волинського округу полк. К.Бомбінського від 17 травня 1943 р., у сільській місцевості відділи самооборони рекомендувалося утворювати у тих населених пунктах, де переважало польське населення (на Володимирщині поляки становили 20 %, в інших районах Волині – близько 14 %). Та навіть отримавши зброю від німців, такі самооборонні бази не завжди могли встояти під натиском противника (як це було в Гуті Степанській).

Польське підпілля також вело наступальні дії, які незрідка супроводжувалися різаниною української цивільної людності. Польські збройні відділи зайняли села Чернігів, Свинарин, Вербично, Осси, Ревушек, Вовчака, Осекров (вбито близько 100 мешканців), Моновичі (вбито 70 осіб), Осмиговичі, Домінополь, Верба (до 15 березня тут загинуло 600 осіб), Туропин (вбито 30 осіб), Коритниця (вбито 50 осіб), Мачулка, Лежахів, Твердинь та ін. Майже повністю вибито українців по селах Ставки, Владинополь, Ставочок, Олеськ, Вижгів, Заглинки, Крать, Лиски, Писарева Воля, Руда, Верба, Охнівськ, Блаженик (Вербівський район), а частина з них поляками випалені²⁷.

Проти цивільного сільського населення «воювали» не лише формування польського національного підпілля, а й польські прорадянські партизанські загоони: бригади Р.Сатановського, Ю.Собесяка. ім. В.Василевської під командуванням С.Шелеста, загоони Луцевича і Ю.Собесяка. 30 серпня одне з чисельних угруповань УПА було розбите об'єднаними силами польських партизанів з Пшебраже і радянського загону М.Прокопіюка.

Досить часто польські військові підрозділи діяли на свій розсуд і чинили brutальне свавілля, що мусили визнати і керівники польського підпілля. Так, 26 вересня 1943 р. делегат польського еміграційного уряду К.Банах у листі на

адресу коменданта округу АК полковника К.Бомбінського писав про дії «незалежних» партизанських груп та баз самооборони в околицях Ружина: «Місцевий загін палить сусідні українські села... Мордує усіх українців, на яких випадково натрапляє на своєму шляху. Грабує майно української людності»²⁸. Сам К.Банах отримав від одного з діячів місцевої делегатури рапорт у якому, зокрема, повідомлялося про дії у Західній Волині: «З власних спостережень, а також від звільнених у відпустку солдатів партизанських загонів і родин, які свого часу ховалися на базах, а зараз повертаються до міст, можна дізнатися про речі, які повинні у кожного поляка викликати обурення. Те, що зараз діється у сільській місцевості, нічим не відрізняється від тієї звірячості (od bestialstwa), яку виявили українські банди у своєму ставленні до поляків. Польські партизанські загоны організують “наскоки” на українські села, виганяють з них українців, відбирають інвентар, а селища цілком спалюють. Тих українців, які не встигли втекти, застрелюють на місті, не роблячи винятку, здається, навіть для жінок та дітей»²⁹.

Справедливості заради слід зазначити, що й український табір не зупинявся ні перед чим, аби досягнути мети, і першими жертвами збройних відділів ставали саме польські селяни. У звіті за час від 1 березня до 31 серпня 1943 р. Головний комендант АК Ровецький писав: «До нестерпного стану доведена польська людність ховається від переслідувань у великих містах, в лісі, або самостійно вступає у боротьбу з ворожим елементом заради збереження свого життя і майна»³⁰.

Необхідно зауважити, що незрідка підрозділи УПА й відповідні чинники оунівської мережі до того, як застосувати силу, вживали превентивних заходів, надсилаючи мешканцям населених пунктів попередження про те, щоб ті залишили його за 48 годин і перебралися на захід, за Буг або Сян, в іншому випадку до них застосують зброю. Однак польське підпілля віддало наказ – не полишати межі посідання, остільки Польща втратить Волинь³¹. До речі, з подібними звертаннями до української людності звертались і польські бойовики.

Та навіть за цих умов знаходилося чимало людей, які не втрачали совісті й не заплямували своє сумління убивствами і безвинними жертвами. Навіть тенденційно налаштовані до висвітлення цієї проблематики Владислав і Єва Семашки зафіксували 700 випадків допомоги українців полякам, яким загрожувала вірна смерть³².

Обидві сторони виявили вражаючу уяву жорстокість, повсюдно застосовували терористичні методи, систему колективної відповідальності і кривавої помсти. Десятки тисяч українських і польських осель були перетворені на попіл. Їх господарі втратили посіви, худобу, харчові запаси, реманент, домашній скарб. Соціально-економічна база тих сільських районів, які потрапили в епіцентр міжнаціонального протистояння, була істотно підірвана, а перспективи поладження конфлікту майже не проглядалися.

І донині не існує точних цифр про кількість жертв українсько-польського протистояння. За даними Семашків «українські націоналісти» вбили на Волині 50–60 тис. поляків, а поляки – 100 українців та 300 загинуло в ході акцій проти польських сіл та колоній³³.

Інші польські автори підраховали, що між польськими та українськими самооборонними відділами, підрозділами АК і УПА відбулось близько 150 сутичок, в ході яких загинуло по кілька сотень вояків. В результаті бойових операцій загонів, які діяли під егідою АК, вбито, як мінімум, 2 тис. цивільних українських громадян³⁴. Натомість, кількість полеглих поляків становила 36,5–36,8 тис. осіб³⁵. Про те, що це далеко не остаточні цифри, свідчить співставлення даних про жертви міжнародних зіткнень у Володимирському районі: у Семашків – це 2532 поляки і 49 українців³⁶, у відомого українського дослідника Я.Царука – відповідно 616 поляків і 454 українці, 1244 з них ідентифіковано (у 82 населених пунктах району)³⁷. В.Сергійчук вважає, що у всіх випадках взаємного знищення цивільних мешканців Волині вбито 4910 українців і 2430 поляків³⁸. Жертвами сутичок на території Холмщини (південної Люблінщини), за даними польських вчених стали близько 3–4 тис. осіб з кожної сторони³⁹.

З початком 1944 р. українсько-польське протистояння отримало новий імпульс у Східній Галичині. В ході понад 200 протипольських акцій у першій половині 1944 загинуло 5100 поляків⁴⁰. Л.Шанковський пише про 521 українця, який до липня 1944 р. загинув від польських нападів у Східній Галичині⁴¹.

За польськими документами польський історик Г.Грицюк оприлюднив дані про жертви поляків у Галичині: протягом 1943 – липня 1944 р. тут загинуло 9490 громадян польського походження, а до 1946 р. – 20–24 тис. (щоправда, дані оцінки підкріплюються лише 2902 встановленими особами)⁴².

Всі зусилля поміркованої частини польського й українського націоналістичного підпілля, громадських і релігійних діячів, спрямовані на припинення міжнародної ворожнечі, виявилися неефективними. Враховуючи глибину розбіжностей в оцінці перспектив західноукраїнських етнічних земель можна припустити, що мирне полагодження стосунків за тих умов було маловірогідним.

¹ Див.: Лисенко О.С., Марущенко О.В. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: Бібліографічний покажчик. – К., Івано-Франківськ, 2003; Ільюшин І.І. Волинська трагедія 1943–1944. – К., 2003; Україна – Польща: важкі питання. Варшава, К. – Т. 1–7 та ін.

² Левицький Б. Націоналістичний рух під час другої світової війни // Діалог. – 1979. – № 2. – С.17; Ковалевський З. Польське питання у післявоєнній стратегії Української Повстанської армії. // Україна: Наука і культура. – 1993. – Вип.26–27. – С.203.

³ Цит. за: Партач Ч. Українська проблема у політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939–1945 рр. // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 1999. – Т.4. – С.110.

- ⁴ Сергійчук В. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації // Там само. – С.176.
- ⁵ Цит. за: Гридень В. Чи можна було уникнути проливу крові з поляками (1939–1945) // Вісті комбата. – 1991. – № 2. – С.37.
- ⁶ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. – Чикаго, 1975. – С.181.
- ⁷ Там само. – С.187–188.
- ⁸ Там само. – С.180.
- ⁹ Сергійчук В. Становище і доля українців у Генеральному Губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації. – С.172.
- ¹⁰ Там само. – С.177.
- ¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.164.
- ¹² Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. – С.395.
- ¹³ Див.: Марек Я. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації // Україна – Польща: важкі питання. – Т.4. – С.211.
- ¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр. 2. – Арк.166; Марек Я. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації. – С.212.
- ¹⁵ Україна – Польща: важкі питання. – Т.4. – С.224, 214.
- ¹⁶ Цит. за: Ільюшин І.І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. – К., 2005. – С.241.
- ¹⁷ Ільюшин І.І. ОУН і УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів. – К., 2000. – С.60, 61.
- ¹⁸ Цит. за: Ільюшин І.І. Волинська трагедія 1943–1944. – С.161, 192.
- ¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.76. – Арк.52; Ільюшин І.І. Волинська трагедія 1943–1944. – С.163.
- ²⁰ Балей П. Фронт Степана Бандери в ОУН. 1946 р. – Лас-Вегас, 1997. – С.196, 197.
- ²¹ Цит. за: Ільюшин І.І. Волинська трагедія 1943–1944. – С.200.
- ²² Przed akga «Wisla» byl Wolyn. Praca zbiorowa pod red. W.Filara. – Warszawa, 2000. – S.38.
- ²³ Ільюшин І.І. ОУН. – УПА; українське питання в роки Другої світової війни – С.66.
- ²⁴ Ільюшин І.І. Волинська трагедія. – С.216, 217.
- ²⁵ Piotrowski Cz. Krwawe zniwa. Za Styrem, Horniem i Slucza. – Warszawa, 1995. – S.104.
- ²⁶ Piotrowski Cz. Przez Wolyn i Polesie na Podlasie. – Warszawa, 1998. – S.39–41.
- ²⁷ Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння на його відлуння. Дослідження, документи спогади / Голова редкол. Я.Ісаєвич. – Львів, 2003. – С.510, 521, 523, 527–528, 530, 533.
- ²⁸ Sowa A.L. Stosunki polsko – ukraïnskie 1939–1947. – Krakow, 1998. – S.193, 194.
- ²⁹ Цит. за: Ільюшин І.І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. – С.272.
- ³⁰ Цит. за: Ільюшин І.І. Волинська трагедія. – С.232.
- ³¹ Киричук Ю. Нариси з історія українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. – Львів, 2000. – С.69.

- ³² *Szawlowski Ryszard*. Przedmowa // *Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa*. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945. – Warszawa, 2000. – S.13.
- ³³ *Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa*. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. – Т.1–2. – Warszawa, 2000. – S.20, 28.
- ³⁴ *Turowski J. Pozoga*. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK. – Warszawa, 1990. – S.512–513.
- ³⁵ *Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa*. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. – S.1038.
- ³⁶ Там само. S.20, 28.
- ³⁷ *Царук Я.* Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. – Львів, 2003. – С.21
- ³⁸ *Сергіїчук В.* Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. – К. 2002. – С.136–138.
- ³⁹ *Motyka G.* Tak było W Bieszczadach Walks polsko-ukraińskie 1943–1948. – Warszawa, 1999. – S.206.
- ⁴⁰ *Макаруч С.* Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях військово-політичних структур років Другої світової війни. // Волинь і Холмщина. 1938–1947 рр. – С.258.
- ⁴¹ *Шанковський Л.* Українська Повстанська Армія // Історія українського війська. Збройні сили сучасної доби за роки 1914–1953. – Львів, 1996. – С.556.
- ⁴² *Hryciuk Cezegorz.* Straty ludności w Galicji Wschodniej w latach 1941–1945 // Polska – Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 2000. – Т.6. – S.279, 290, 294.